
ÖTÜKEN

TÜRK TARİHİNİN ÇAĞLARI

Konuralp Ercilasun

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1510
KÜLTÜR SERİSİ: 871

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 16267

ISBN: 978-605-155-921-6

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Göktürk Ömer Çakır

Kapak Tasarımı: Ceyhun Durmaz

Dizgi-Tertip: Ötüken

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: ANA BASIN YAYIN GIDA İNŞ.SAN.VE.TİC.A.Ş
Mahmutbey Mah. Devekaldırımı Cad. 2622 Sk. Güven İş Merkezi
No:6/13, Bağcılar / İstanbul
Sertifika Numarası: 20699 Tel: (0212) 446 05 99

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

İstanbul- 2020

Prof. Dr. Konuralp Ercilasun, 1972 yılında İstanbul'da doğdu. İlk ve orta öğretimini Ankara'da tamamladı. 1989'da girdiği Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (DTCF) Tarih Bölümünden 1993'te mezun oldu. 1999'da *Moğolların Göçebe Ekonomisi* adlı teziyle Tayvan'daki Ulusal Chengchi Üniversitesinde yüksek lisans derecesini aldı. DTCF'de 2003'te *Çing Hanedanı devrinde Kâşgar* teziyle doktor oldu.

Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar ve *Türk Tarihinde Asya Hunları: Birinci Hâkimiyet Devri* kitaplarının yazarıdır. Ayrıca Ayşe Onat ve Sema Orsoy'la birlikte *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi* adlı bir metin neşri hazırlamışlardır. Ulusal ve uluslararası birçok kongreye katılan Konuralp Ercilasun'un çeşitli dergilerde makaleleri yayımlanmıştır. Makalelerinde Hunlardan Temürlülere, Doğu Türkistan'dan Osmanlılara kadar Türk tarihinin çeşitli konularındaki meselelere eğilmiştir. Bunun yanında özellikle Çin ve Doğu Asya'nın günümüzdeki durumu ile gelecekteki yeri üzerine birçok makalesi de bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ **11**
SÖZ BAŞI **15**
GİRİŞ:
TÜRK TARİHİ NEREDE BAŞLAR? **21**

1. BÖLÜM
TÜRK TARİHİNDE METODOLOJİ MESELESİ **45**
Türk Tarihinin Devirlere Tasnifi Meselesi 48
Türk Tarihinde Devletler Yaklaşımı ile Hanedanlar Yaklaşımı Meselesi 55
Türk Tarihinde Terim ve Unvanlar Meselesi 58

2. BÖLÜM
BOZKIR ÇAĞINDAN BİR GÖRÜNÜM: TENGRİ-KUT ÇAN-YÜ **61**

3. BÖLÜM
BOZKIR ÇAĞINDA HAKİMİYET MERKEZİ NERESİYDİ? **73**

4. BÖLÜM
ERKEN İSLAM ÇAĞINI BAŞLATAN MERKEZ:İLİ-ISIK GÖL BÖLGESİ ... **89**
İli-Isık Göl Havzası 92
Hunlar Devrinde İli-Isık Göl 92
Gök Türkler ve İli-Isık Göl 95
İkinci Kağanlık ve Türgişler 96
Orhun Bölgesindeki Hâkimiyet Mücadelesinin Etkisi 98
Türgiş Siyasi Hâkimiyetinin Zayıflamasının Sonuçları 99
Ana Merkezin Çöküşü: 840 101
Karahanlılar ve İli-Isık Göl Bölgesinin Ana Merkez Hâline Gelmesi 102

5. BÖLÜM
BÜYÜK HANEDANLAR ÇAĞI VE
BATI TÜRKLÜĞÜNDE YENİ ANLAYIŞLAR **105**
Eski Türk Hâkimiyet Sistemi ve 14. Yüzyıl 108
Bozkırdan Gelen Boy Beylerine Dayalı Sistemde Değişiklik 116
Hanedan Üyeleri Arasında Güç Bölünmesinden
Merkezî Hâkimiyetin Güçlenmesine 121
Boy Yapılarının Kırılması 126

6. BÖLÜM

MODERNLEŞME VE CUMHURİYET ÇAĞI'NIN CUMHURİYETLEŞME EVRESİ 137

Türk Dünyasının Çağı Yakalama Çabası 140
Aydınlanma Çabalarının Siyasileşmesi ve Cumhuriyet Fikri 142
Türk Uygarlığının İlk Cumhuriyetleri 144
Cumhuriyet: Modern Türk Uygarlığının Ana Rejimi 146

7. BÖLÜM

BEŞ ÇAĞA GÖRE KISA TÜRK TARİHİ 151

Türklüğün Arkeolojik Çağı 154
Bozkır Çağı (MÖ 209 - MS 840) 158
Erken İslam Çağı (840-1220) 168
Büyük Hanedanlar Çağı (1220-1789) 171
Modernleşme ve Cumhuriyetler Çağı 180

Sonuç Yerine… 185
KAYNAKLAR 189

Sunuş

Tarih yazmak için bilmek lazım zannedersiniz. Doğru zannedersiniz. Fakat bilgi, tarihçi olmaya yetmez. İnternet yaşayan bütün tarihçilerden daha bilgilidir. Bir bilgisayar diski, hatta bir flaş disk bile öyledir. Tarihçi olmak için kültür gerekir, sezgi gerekir. Bunlarsız tarihçi olunmaz. Belki tarih teknisyeni olunur.

Rahmetli Yılmaz Öztuna bir defasında bunun adını da koymuştu: *"Benim ekolüm intüitif ekoldür,"* dediğini hatırlıyorum. Sezgiye dayanan. Sezgiye dayanan dediyse, havariler gibi gaipten sezgi alıp yazan değil tabii. Tarihçi temelde belgeye dayanır ve bazıları sadece belgeye dayanır. Öztuna öyleydi. Arkeolojiye, linguistiğe ve sosyolojiye ihtiyatla yaklaşırdı. Peki sezgi? Sezgi belgelerin sentezinde, yorumunda öne çıkar.

Ben sezgi yerine başka bir kelime daha kullanmak isterim. Tarihçi, yıllarını, günde yirmi dört saatini verdiği tarihte ustalaştıkça tayyizaman edip tarihe göçüyor ve onun içinde yaşamaya başlıyor. İşte sezgi tam da bu "içinde yaşamak". Günde yirmi dört saat sözümü ciddiye alın. Her bilim dalı öyledir. Üstünde çalıştığınız mesele, uykuya dalarken son düşünceniz, uyanırken ilk düşüncenizdir. Muhtemelen uyurken de… Allah'tan onu hatırlamayız.

Tarihin içinde yaşayanlardan misaller vermiştim. Rahmetli Kafalı Hoca'nın, Büyük Taarruz'un beş bin kişilik o fırtına süvari kolordusunda yüzyıllar öncesinin yüz küsur bin Anadolu ve Rumeli sipahisi ile Kırım atlılarını görmesini… Amatör bir tarihçi olan rahmetli büyüğüm ve dostum Rıza Akdemir'in İttihatçılar için, "*Siz bilmezsiniz, onlar buralarda dolaşır. Pencereden dışarı bakınca ben onları görürüm,"* deyişini. Nihayet İlber Ortaylı'nın, "Bize matbaa niçin geç geldi?" sorusuna verdiği cevabı: "*Ne yani, 15., 16. asırda adam evden çıkarken hanımı, 'Bey, akşam gelirken bir Leyla ile Mecnun getir de çoluk çocuk birlikte okuyalım' mı diyecekti zannediyorsunuz? O toplumun henüz matbaaya ihtiyacı yoktu da ondan.*" İşte bu zirveler tarihi yaşayanlardır. Seziyorlardı ama ben böyle sezdim diye değil, sezgilerinin ışığında arayıp, işte belgesi diye yazıyorlardı. Bilim adamıydılar.

Bu uzun girişi niçin yaptım? Çünkü Konuralp Ercilasun'da o yaşayışı, o sezgiyi gördüm. Bu bir tarih kitabı ama aslında bir tarih felsefesi ve meto-

dolojisi kitabı. Sorduğu soru şu: Türk tarihinin çağları nelerdir? Eski Çağ, Orta Çağ, Yeni Çağ, Yakın Çağ! Ezberimizdeki bu tasnifin Avrupa'ya ait ve ancak Avrupa için doğru olduğunu ilk söyleyen Ercilasun değil. Bakalım okullarımızda böyle öğretmekten ne zaman vaz geçeceğiz. Fakat bu belirleme konuyu kapatan bir cevap değil, konuyu başlatan bir tespit. O halde Türk tarihin çağları nasıl düşünülmeli? Şöyle diyor yazar: *"Avrupa gibi küçük ve aynı kalan bir bölgede tasnif yapmak şüphesiz bütün Avrasya'da rol oynayan ve büyük bir nüfus kayması da gerçekleştiren Türklerin tarihini tasniften kolaydır."*

İşte çağlar demeden önce de uyarıları var. Çağları birbirinden ayıran, çağ açıp çağ kapatan dönüm noktaları var ya… İşte onlar yok aslında. Kimse bir gece bir çağda yatıp ertesi sabah başka bir çağa uyanmamış. Bilim adamı Ercilasun uyarıyor:

> Burada önemli bir nokta çağ başlangıç ve bitişlerinin birer süreç olarak ele alınması gereğidir. Birçok kişi, çağ başlangıç ve bitişlerini keskin birer nokta olarak düşünmekle yanılmıştır. Bu başlangıç ve bitişler, keskin bir nokta olmaktan ziyade yeni süreçleri başlatan birer katalizörden ibarettir yalnızca.
>
> …
>
> Öncelikle belirtmek gerekir ki çağ tasnifindeki tarihler birer nokta olarak değil, birer süreç olarak düşünüldü. Yani belli bir sürecin başlamasına sebep olan bir olay esas alındı. Ancak çoğu durumda o olay sonucu gerçekleşen gelişmeler daha sonradan döneme damgasını vurur hâle geldi. Şematik olarak anlatmak gerekirse tarihi çizgilerle bölünen birbirinden kopuk parçalar şeklinde değil, birbiriyle iç içe geçen bir kümeler bütünü şeklinde gördüğümü belirtmek isterim. Böylece bu tasnif çalışması Türk tarihini daha bütüncül anlamamızı sağlayan bir yöntemdir. Bu çağlar esasında diyebiliriz ki Türk tarihi, zamanıyla ve coğrafyasıyla ne kadar yayılmış olursa olsun bir bütündür, bölünemez, birbirinden kopuk düşünülemez. Kitapta da görüleceği üzere her bir çağın içinde yatay ve çağlar arasında da dikey güçlü bağlar mevcuttur. Bu da bütüne bakışımızı kolaylaştırır.

Kökleri toplumda büyük değişiklikten öncelere uzanan, ağır ağır yükselen ve sonra toplumu ilelebet değiştiren büyük olaylar. Biz baktığımızda bunları görüyoruz ama asıl görülmesi gereken o patlamadan önceki birikiş ve o birikimin sebepleridir. Bu bize bir de ölçü veriyor. Tarih çağlarını birbirinden ayıran "katalizör"ler öyle patlamalar olmalı ki, toplum bir daha asla eskisi gibi olmasın. O toplum geri dönülmez şekilde değişsin. Kopuş mu? Hem evet hem hayır. O çağın sebebi bir önceki çağdır ve bir sonraki çağın dinamikleri de şimdikinin içinde çalışmaya başlamıştır bile. Biraz Hegel

hissetmişseniz haklısınız. Her tarihçide bir miktar sosyoloji, bir miktar dil bilimi, biraz arkeoloji ve başka bilimlerden bir şeyler bulunur zaten. Fakat *Türk Tarihinin Çağları*'nı yazabilmek için bütün bunlara felsefeyi de eklemelisiniz. Ve tabii sezgiyi!

Türk devletinin Asya'nın kuzeydoğusundan kuzeybatısına, Asya'nın güneyine, Avrupa'nın kuzeyden ve güneyden ortasına, hatta batısına gidişlerini, gelişlerini biliyoruz. Bir "med zamanı" Pasifik'ten Atlantik'e uzanmışız. Öztuna, Türk başkenti, binlerce yılda, kuzeydoğudan güneybatıya yürüdü derdi. Fakat Ercilasun bize, yürüyenin yalnız başkent olmadığını, bizim yanımıza büyük nüfuslarımızı da alarak yürüdüğümüzü anlatıyor. Dündar Taşer, Türk, bayrağının gölgesi çekilince o da bayrakla beraber o coğrafyadan çekilir, derdi. İki bin yıl önce de öyle yaparmışız meğer! Ordos'tan, Orhun'dan İli-Isık'a taşınmışız. Sonra da taşınmaya devam etmişiz, "sağa, sola, ileri."

Bir dönem bilinip yazılabilir. Fakat binlerce yılı bilmek… Yetmez. Duymak, hissetmek… Sonra da bunların tamamını bir arada görebilmek! Çağları ancak öyle yazabilirsiniz. Ne demek istediğimi tam anlamak için okumaya devam etmelisiniz. Fakat size kitabın son bölümünden bir paragrafla ipucu vereyim. İşte böyle bir hissediş:

> Tanıdığımız dünyanın, bize aşımızı, işimizi, evimizi sunan tabiatın âşığı olduk. Tabiata uygun bir hayat tarzı geliştirdik ve her zaman için tabiata saygı duyduk. Dünyanın en hareketli insanları olarak evimiz de buna uygun yapılmalıydı ve yürüyen ev icat ettik. Otağlarımızı bir saatte kurup bir saate toplayacak teknikler geliştirdik. Tabiata saygıyı hiçbir zaman kaybetmedik. Unuttuğumuzu sandığımız hasletlerimiz günün birinde hiç beklemediğimiz yerden ortaya çıktı ve Atatürk çınar ağacı dalını kesmemek için köşkü yürüttü…

Konuralp Ercilasun, tıpkı babası büyük Ercilasun gibi her biri kendi alanında nirengi noktası olan eserler vermeye devam ediyor!

İskender Öksüz

SÖZ BAŞI

Tarih araştırmalarında konuları daha iyi anlamak ve anlatmak için bugüne kadar çeşitli tasnifler yapıldı. Bu tasnifleri bölgeye göre, konuya göre veya zamana göre tasnifler olarak belirtebiliriz. Zamana göre tasnifler arasında belki de en oturmuşu çağ tasnifidir. Çok eski zamanlardan beri tarihi belli dönemlere göre inceleme geleneği gelişti ve yerleşti. Böylece çağ sistemi bugün dünyada yaygın kullanılır bir hâle geldi.

Çağ sistemine karşı çıkışlar da oldu. Bu karşı çıkışlar iki türlüydü: Birinci tür karşı çıkış, çağ tasnifinin tarihi böldüğü böylece belli bir çağdaki olayların temellerinin anlaşılmasını engellediği yönündeydi. Bu karşı çıkışın düştüğü hata, tarihi düz bir çizgi olarak görmesi ve çağ başlangıç-bitişlerini de bu düz çizgi üzerinde keskin bir nokta olarak değerlendirmesiydi. Hâlbuki tarih, düz bir çizgiden çok daha karmaşıktır ve daha geniş alana yayılır. Bu anlamda çağlar aslında birbirinden koparak ayrılan çizgi parçalarını değil, birbiriyle iç içe geçen kümeleri ifade ederler. Böyle baktığımız zaman çağ başlangıç-bitişlerinin sadece daha sonraki zamana yayılan bazı önemli değişimleri belirten bir dönüm noktası olduğunu görürüz. Dolayısıyla çağ tasnifi, tarihi bölmek değildir. Çağ tasnifi, tarihi daha iyi anlamak ve yoğunlaşmak için oluşturulmuş bir modeldir.

İkinci tür karşı çıkış ise bugün alıştığımız çağların sadece Batı Avrupa tarihi için bir anlam ifade ettiği idi. İşte bu doğru bir karşı çıkıştı. Çünkü çok yakın zamanlara kadar dünyadaki gelişmelerin etkileşimi az ve yavaştı. Buna bağlı olarak her millet kendi kültür ve coğrafya dairesinde gelişerek farklı aşamalardan geçtiler. Dolayısıyla kendi tarihini esas alan Avrupa anlayışının dünyanın geri kalanına uymaması son derece normaldi. Her millet, medeniyetin farklı yollarından geçtiği için her milletin de çağları kendi tarihine uygun olmalıydı. Dolayısıyla bu karşı çıkış, çağ sisteminin varlığına değil, yöntemine karşı çıkıştı.

Bu kitap, Türk tarihini daha iyi anlamak için acaba tarihimiz belli dönemlerde farklı farklı dönüm noktalarından geçti mi sorusuna bir cevap arayışıdır. Bu cevap arayışında tarihimizdeki hangi olayların, kendisinden sonrayı yüzyıllarca etkileyecek bir değişim ve dönüşümü başlattığı üzerinde duruldu. Böyle bakıldığında büyük Türk tarihinin birçok dönüm noktası

ortaya çıktı. Bu sefer bu dönüm noktalarından hangileri daha etkiliydi ve süreklilik arz ediyordu sorusunun peşinde Türk tarihine uygun çağlar oluşturuldu.

Kitabın girişinde çağ tasnifine bugüne kadar olan itirazları ve Türk çağları için yapılmış denemeleri ele aldım. Böyle bir yaklaşımda tarihimizin köklerinin ne zamana uzandığı üzerine de eğilmek gerekti. Bugüne kadar ülkemizde yapılmış bütün tartışmaları görmeye ve değerlendirmeye çalıştım. Sonuçta kitabın alt yapısını oluşturan teorik bir çerçeve ortaya çıktı.

Birinci Bölüm, 2005'te Kırgızistan'ın Calalabat şehrinde toplanmış olan III. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresinde sunulmuş ve bildiri kitabında basılmış tebliğimin gözden geçirilmiş hâlidir. Burada Türk tarihinin metodolojisi ele alındı. Yazıda esas olarak çağlar, hanedanlar ve terimler olmak üzere üç meseleye temas ediliyor ve çeşitli öneriler getiriliyor. Kitabın ana konusunu ilgilendiren çağlar meselesinde bir çağ tasnifine gitmekten çok Türk tarihinin dönüm noktaları tespit edilmeye çalışılmış ve bunun bir tartışmaya zemin olması beklenmişti.

İkinci Bölüm, Afyon'da düzenlenmiş olan I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleninde sunulmuş ve bildiri kitabında basılmış tebliğimin gözden geçirilmiş hâlidir. *Türk Tarihinde Asya Hunları: Birinci Hâkimiyet Devri* kitabımın da bir alt bölümünü oluşturan bu tebliği, aynı zamanda bozkır çağının bir özelliğini yakalamasından dolayı bu kitaba da almayı uygun gördüm. Böylece bütün çağlara daha bütüncül bir bakış getirmeye çalıştım. Diğer bir deyişle bu bölüm, ilk bölümde belirtilen dönüm noktaları arasında acaba gerçekten bir bütünlük var mı arayışımın bir meyvesidir. Böylece bozkır çağının kendi içinde bir bütünlük arz ettiğini bir yönüyle göstermiş olabildiğimi sanıyorum.

Üçüncü Bölüm, Ulanbatur'da düzenlenen Türk Kültürünün Gelişme Çağları: Başlangıç ve Yazıtlar Çağı Sempozyumunda sunulmuş ve *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten* dergisinde yayımlanmış tebliğin gözden geçirilmiş hâlidir. Burada Türklüğün bozkır çağında hangi bölgeleri merkez edindiği, nüfusun nerede yoğunlaştığı ve siyasi olayların hangi coğrafya eksenli seyrettiği ortaya konmaya çalışıldı. Tıpkı bir önceki bölüm gibi bu tebliğ de Hunlarla çok alakalı olduğu için Hun kitabımda da yer almıştı. Burada bu bölümün Bozkır çağıyla ilgili konu bütünlüğü sağlaması açısından önemli bir yeri vardır.

Dördüncü Bölüm, Türk tarihinin bence İslama girişten daha önemli bir dönüm noktasına değindiğim bölümdür. Bu dönüm noktası Türk ağırlık merkezinin kaymasıdır ve İslama giriş aslında bu kaymanın bir sonucudur. Yine de bu devreye en büyük damgayı bu yeni din olgusu vurduğu için dönemi "Erken İslam Çağı" olarak adlandırmanın uygun olacağını düşündüm.

840'la başlayan dönem sadece bir İslama giriş dönemi değil aynı zamanda henüz girmeden önce bu yeni dinle bir tanışma dönemini de belirtiyor. İşte *Kâşgarlı'nın Tarihçi Torunu – Reşat Genç Armağanı* kitabında yer almış makalenin gözden geçirilmiş hâli olan bu bölüm Türk tarihinin 840'tan sonra merkez edindiği bölgeyi ve yeni özellikleri anlatıyor.

Beşinci Bölüm, uzun zamandır derslerde işlediğim Osmanlı ile aynı dönemdeki diğer Türk hanedanlarının yapı karşılaştırmasının yazıya dökülmüş hâlidir. Bu bölüm aynı zamanda "Büyük Hanedanlar Çağı" olarak adlandırdığım çağın belli başlı özelliklerini de ortaya koymaktadır. Türklüğün en geniş coğrafyaya ulaştığı bu çağda dahi ortak özellikleri tespit etmek ve bunlarda yaşanan dönüşümleri değerlendirmek mümkündür.

Altıncı Bölüm, *Turkic Civilization Studies I in commemoration of Professor Karybek Moldobaev* kitabına verdiğim bölümün gözden geçirilmiş hâlidir. Burada bu sefer tarihimizin son devresine eğildim ve doğu-batı Türklüğünün bu kadar uzaklaştığı düşünülen bir dönemde dahi ortak bir eğilimi yakaladığını tespit ettim. Bu ortak eğilim çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olmasına rağmen Türk insanının bilinçaltından gelen bir ruhu yansıtıyor olmalıydı. Bu ruh da çağın gidişatına uygun hamleleri yaparak çağdaş dünyada yer alma çabaları olarak göründü. Türk ruhu, galiba her çağın ana trendini yakalayarak kendini yeniden var ediyor. Nitekim Fransız İhtilali'nin etkileri de 19. yüzyılda modernleşme ve 20. yüzyıl başında da cumhuriyetleşme olarak kendini göstermişti. Kısacası bu bölüm, coğrafi yaygınlık ve dağılmışlığın Türklüğü ortak bir özden uzaklaştırmadığını gösteren bir bölüm oldu.

Yedinci Bölüm bütün geçmiş çalışmalarımın neticesinde ulaştığım çağlara göre kısa bir Türk tarihi denemesidir. *Türk Kültürü Elkitabı*'na verdiğim yazının gözden geçirilmiş bir hâli olan bu bölümde Türklüğü 25-30 sayfa gibi kısa bir ölçekte incelemeye çalıştım. Bu kısa denemede çok genel bilgiler üzerinde durmama rağmen, her bir konuyla ilgili yapılmış belli başlı araştırmaları dipnotlarda göstermeye gayret ettim. Böylece bir anlamda okuyucunun ilgi duyduğu alanda başka kaynaklara da ulaşmasını sağlamaya çalıştım. Söz konusu bölümden de görüleceği üzere Türk tarihini "Arkeolojik Çağ", "Bozkır Çağı", "Erken İslam Çağı", "Büyük Hanedanlar Çağı" ile "Modernleşme ve Cumhuriyetler Çağı" olarak beş ana çağda ele aldım. Bu yaklaşımla hem Türk tarihinin bütünlüğünü gösterebildiğimi hem de kendi içerisinde benzerlik arz eden bazı dönemlendirmeler yapabildiğimi söyleyebilirim.

Kitapta bütün bu bölümlerden sonra sonuç yerine de birkaç satır yazarak Türk tarihinin çağlarının nasıl anlaşılması gerektiğinin bir hülasasını yaptım. Kitapta da görüleceği üzere bugüne kadar yapılan önerilerden farklı

olarak eski, orta, yeni ve yakın gibi sadece zaman ifade eden kelimelerden kaçındım. Bunun yerine o çağa damga vurmuş en önemli özelliği o çağın adında kullandım. Böylece çağ adlarının da doğrudan o çağın özelliğini yansıtmasını istedim.

Dönüm noktalarını esas alarak Türk tarihinin çağlarını kendi içinde bütünlük arz eden bir şekilde tasnif ettiğimizde Türk tarihinin önemli bir olgusu önümüzde daha net beliriyor. Bu da tarihimizde çağlara bağlı olarak merkezlerin kayması veya yeni merkezlerin ortaya çıkışıdır. Dolayısıyla çağların belirleyici bir özelliğinin de merkezler olduğunu söyleyebiliriz. Merkezler, nüfusun yoğunluğu yanında, ekonomik, kültürel ve siyasi merkezler olmakla ön plana çıkarlar. Bunlar arasında Türk tarihinde merkezleri belirleyen başat unsur, nüfus yoğunluğudur. Türklüğün genişleme sürecinde Türk nüfusu belli bir bölgede diğer bölgelere göre daha fazla yoğunlaştığı zaman orası ekonomik, kültürel ve siyasi merkez olarak da şekilleniyor.

Türk tarihinde nüfus yoğunluğunun takip edilmesi, bize çağları merkezler üzerinden de izleyebileceğimizi gösterir. Bu sebeple her çağın başlıca merkezlerini yaklaşık da olsa belirtmek önemlidir. Bunun için her çağın başlıca siyaset ve kültür merkezlerini belirten dört basit harita hazırladım. Şimdiye kadar başkaları tarafından çizilmiş gayet güzel haritalar olsa da o haritaların hepsi farklı noktaları vurgulamak için çizilmişlerdi. Hâliyle böyle bir kitap için yeni haritalara ihtiyaç vardı ki ben de bu haritaları çizme yoluna gittim. Böylece "Bozkır Çağı", "Erken İslam Çağı", "Büyük Hanedanlar Çağı" ile "Modernleşme ve Cumhuriyetler Çağı"ndaki belli başlı siyaset ve kültür merkezlerini belirten haritaları kitabın ilgili bölümlerine koydum. Merkezler hususunda dikkat edilmesi gereken nokta, bu merkezlerin hepsinin birden siyaset, kültür ve ekonomik unsurlarda ön plana çıktığı hatasına düşmemektir. Bunlardan kimisi sadece kültür, kimisi de mesela sadece siyaset merkezleridir. Fakat birçoğu bu üç unsurda da merkez hüviyetini kazanmıştır.

Son olarak kitabın hikâyesine kısaca değinmek iyi olabilir. Aslında bu kitaptaki fikirlerin çerçevesi zaman içinde yazdığım makalelerle zihnimde bir ölçüde oluşmuştu. 2018'de Malatya'da İnönü Üniversitesinin ev sahipliğinde düzenlenen İkinci Genel Türk Tarihi Çalıştayında Türk tarihinin çağları belirlenebilir mi sorusu üzerine bir oturum yapıldı. O oturumda yıllar içerisinde olgunlaştırmış olduğum bu fikirlerimi derli toplu bir şekilde anlattım. Yine de kitap hâline getirmek aklıma gelmemişti. Kitap fikrinin başlangıcı, 2019'un sonlarına doğru kıymetli Birgül Ayman Güler'in tarihçilere sorduğu "Türk tarihini hangi çağlar içerisinde inceleyebiliriz?" sorusuydu. Cevap olarak bu konuda çalışmalarım olduğunu söyledim ve konuyla ilgili makalelerimi yolladım. Arkasından sevgili Bekir Tümen Somuncuoğlu

faktörü geldi. Konuyla ilgili yazılarımı niye bir bütün içerisinde birleştirmediğimi sorguladı. Böyle yaparak eksiklerimi görme ve çelişkilerim varsa fark etme imkânı kazanacağımı söyleyerek beni bu kitabı yazmaya teşvik etti. Elinizdeki kitap bu güçlü teşvikin meyvesidir. Kitabı yazma sürecinde hem bazı bölümleri okuyarak hem de konuları tartışarak katkıda bulunanlar oldu. Bu şekilde fikirlerini esirgemeyen anneme, babama; ayrıca, Abdullah Gündoğdu, Haldun Eroğlu ve Bilal Koç'a teşekkür ederim. Kitabı duyar duymaz büyük bir heyecanla basımına talip olan Göktürk Ömer'e de teşekkürü bir borç bilirim. Nihayet çalışmam için her türlü desteği veren eşim Güljanat'la yeğenimiz Diana'ya ve haritalara gösterdiği özel ilgisiyle çizimime manevi katkıda bulunan sevgili oğlumuz Altay'a teşekkür ederim. Şimdi çağlar arasında yolculuğumuza başlayabiliriz.

GİRİŞ:
TÜRK TARİHİ NEREDE BAŞLAR?

TÜRKLERLE ilgili bilinen en eski buluntular Botay ve Dereyvka kazı alanlarına kadar gider. Uzun zaman Anau kültürü, bozkırın en eski kültürü olarak kabul ediliyordu. Son yarım asırdaki arkeolojik gelişmeler bu kültürün yanına Botay ve Dereyvka kazı alanlarını ekledi. Bunlar aşağı yukarı Anau kültürünün düşünülen başlangıcıyla aynı zamanlara, hatta biraz daha öncesine tarihleniyor. Anau kültürü, bozkırın güneyinde gelişen bir kültürken Botay ve Dereyvka bozkırın içindedirler. Anau'da biraz daha karma bir kültür görülürken Botay ve Dereyvka, atın ön planda olduğu alanlardır. Bu üç arkeolojik alan, en eski MÖ 5. binyıla tarihlendirilir. Bunu göz önüne alarak tarihimizin köklerini MÖ 5. binyıldan itibaren arayabiliriz. Tabii ki sık sık belirteceğimiz gibi bu tespit, mevcut bilgiler ışığındadır. İleride çıkacak yeni kazı alanları veya buluntular bu durumu değiştirebilir.

Bu kazı alanlarıyla yazılı kaynakları birleştirmeye çalıştığımızda biraz zorlanıyoruz. Çünkü yazılı kaynaklar, bu arkeolojik alanlardan binlerce yıl sonra görünüyor. Dolayısıyla elimizde ancak yazılı kaynakların naklettiği efsaneler var. Ama bu, yine de bazı denemelerde bulunamayacağımızı göstermez. Burada aklımıza ilk gelen kaynaklar Çin kaynakları oluyor. Çin efsanelerinde efsanevi hükümdar Sarı İmparator'un Hun-yü'leri sürdüğü anlatılır.[1] Bu da gösteriyor ki, tarihte Çinliler, Türkleri kendi efsanevi başlangıçlarıyla aynı zamana koymuşlar ve o zamandan beri rekabetin devam ettiğini düşünmüşlerdir. Zaman zaman Çin tarihçiliği, Sarı İmparator'u MÖ 3. binyıl başlarına koyar, ancak yine de genel olarak bu devri tarihten çok efsane olarak kabul eder.

---

[1] *ŞC* 6. Çin hanedan tarihlerinin hemen başında bu efsanevi bilgiye yer verilir. Bugünkü Çin tarihçiliği ise Sarı İmparator devrini haklı olarak bir efsane kabul etmekle beraber zaman zaman günümüzden dört beş bin yıl önce yaşadığını söyleyerek tarihî kişilik vurgusu da yapmaktadır. Daha net bir şekilde Çin tarihçiliğinin efsaneden tarihî olaylara geçişi Şia devletinin kurulmasının hemen öncesidir.

Bu devirden sonra Şia devletinin hemen öncesine gelinir. Bugünkü Çin tarihçiliğinde Şia devleti ve onun kurucu ataları artık efsaneden tarihî dönemlere geçiş olarak değerlendirilir ve bunlar için birtakım tarihlendirmeler yapılmaya çalışılır. Biz de bunu esas alarak bu dönemleri tarihlendirmeye çalışabiliriz.

Bugünkü Çinli tarihçiler, Şia devletinin kurucu ataları olan efsanevi hükümdarlarını MÖ 22. yüzyıl civarına koyar. Çin kaynağı, kuzey kavimlerinin bu hükümdarlardan önce var olduğunu söyler. Buna göre MÖ 23-22. yüzyılları kastettiğini düşünebiliriz.[2] Yukarıda zikrettiğimiz Anau, Botay ve Dereyvka alanları Çin efsanelerine giremeyecek kadar uzakta idiler. Hatta bunlardan daha sonraya tarihlenen ve daha doğuda görülen Afanasyevo kültürü dahi Çinliler için fazla kuzeyde ve batıdaydı. Çin efsaneleri şüphesiz Sarı Nehir'in biraz kuzeyindeki alanları ve onun ötesini tahayyül ediyordu. Afanasyevo kültürü ile Çin efsanelerinin tahayyüli tarihlerinin yakın olması, bize Afanasyevo ile Sarı Nehir arasında bir bozkır kültürünün varlığını fısıldıyor. O dönemlerde Sarı Nehir kıyılarında Longşan kültürü vardı. Longşan'ın öncü kültürü kabul edilen Yangşao kültürünün tarihi ise Anau, Botay ve Dereyvka ile eş zamanlıydı, ama bunlar birbirlerinden çok uzakta olduğu için ara bölgeler hakkında şimdilik bir şeyler söyleyemiyoruz. Şu anki bilgilerimiz ışığında yazılı kaynaklar ile arkeolojik buluntuları buluşturabildiğimiz en uzak nokta burası…

Gelelim günümüze… Batı'da Rönesans ve Reform hareketleriyle modern bilim alanında gelişmeler oldu. Bu gelişmeler, insanoğlunun en tabii sorularının peşine bilim yoluyla gitmesini doğurdu. Bunlardan belki de ilk sorular "biz kimiz?", "nereden geldik?", "ne zaman ortaya çıktık?" gibi arayışlardı. İşte bu arayışın peşinde maceraperest ve meraklı Batılı bilim adamları ardı ardına Asya'ya gitti. Zamanla bu merak, kendi kökenlerinin yanında yabancı kültürleri tanıma merakını da içererek zenginleşti. Fakat bütün bu çalışmaların ilk başlatıcısı şüphesiz ki yukarıdaki sorulara cevap arayışıydı. Batılı modern metotlar dünyaya yayıldıkça Batı dışı milletler de kendi köklerine yöneldiler. Bu cümleden ülkemizde de modern tarihçilik gelişmeye başladığında biz de aynı soruların peşinden koş-

[2] Ayrıntılı bilgi için bk. Konuralp Ercilasun, *Türk Tarihinde Asya Hunları: Birinci Hâkimiyet Devri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019, 20-21.

1. BÖLÜM

TÜRK TARİHİNDE METODOLOJİ MESELESİ

TÜRK TARİHİNDE METODOLOJİ MESELESİ*

18. YÜZYILDAN beri Avrupa ve Amerikalı araştırıcılarla maceracıların Asya'da yapmış olduğu keşifler vasıtasıyla aydınlanmaya başlayan Türk tarihi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de tercümeler yoluyla Türkiye'de tanınmaya başladı. Türk dünyasında 19. yüzyılda başlayan yeni tip düşünce tarzı ve aydın kesimin ortaya çıkışı, 20. yüzyılın başlarından itibaren tarihçilik alanında da kendini gösterdi. Osmanlı hâkimiyetinin yıkılması ve yerine Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla tarih araştırmalarına ağırlık verildi. Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye dışından olan Türk aydınlarının da katkılarıyla o zaman mevcut bilgi ve belgeler ışığında bir Türk tarih anlayışı ve bakış tarzı geliştirildi.

Cumhuriyetin ilk yıllarında geliştirilen ve daha sonra bazı şüpheli noktalardan arındırılmış olan Türk tarihine bakış tarzının ana hatlarını şu şekilde özetlemek mümkündür:

Türkler tarihin bilinen devirlerinde ilk defa MÖ 3. yüzyılda Hun hükümdarı Motun'un tahta geçmesiyle tarih sahnesinde büyük bir devletle varlığını göstermiş olup sonraki iki bin yıl boyunca dünya tarihini etkileyen ana milletlerden biridir. Bu süre içerisinde Türk milleti birbirinden farklı coğrafyalarda farklı devletler kurarak bulunduğu bölgelerin kültürel ve siyasi hayatına önemli katkılarda bulundu ve çeşitli halklarla kültür alışverişi oldu.

Temelde çok büyük yanlışlıklar içermeyen bu yaklaşım, bazı

* 2005 yılında Türk Dünyası İşletme Fakültesi (Kırgızistan) ve Sakarya Üniversitesi işbirliği ile düzenlenen III. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresinde sunulmuş ve bildiri kitabında basılmış tebliğin gözden geçirilmiş hâlidir. Bk. Konuralp Ercilasun, "Türk Tarihinde Metodoloji Meselesi", *III. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Türk Dünyasında Sosyal Bilimler: Kuram, Yöntem ve Uygulama*, Celalabat, Kırgızistan, 2005, 147-153.

alanlarda Batı tarihçiliğinin etkisinde kalarak kendi içinde belirli çelişkilere düşer. Bu çelişkilerin en somut örneği Türk tarihinin dönemlendirilmesinde yaşanan durumdur. Yukarıdaki anlayışı geliştiren Türk tarihçiliği, çağ bölümlenmesinde Batı usulünü, birtakım küçük değişikliklerle de olsa, esas alarak dönemlendirme metodunda Türk tarihinin gelişmelerine uygun olmayan bir yolu benimsedi.

Ayrıca aradan geçen yüz yıla yakın bir süre içerisinde bulunan yeni bilgi ve belgeler ışığında mevcut tarih anlayışının bazı konularda yeniden değerlendirilmesi ve artık elimizde olan çok geniş bir materyalin tekrar sistematik bir metot dâhilinde ele alınması gerekiyor. Bütün bunların yanı sıra yine aradan geçen zaman içerisinde Türk tarihçileri, diğer milletlerin tarihleri hakkında da bilgi sahibi oldular ve bu milletlerin kendi tarihlerine bakış açılarının Türk tarihine uygulanıp uygulanamayacağı hakkında çeşitli fikirler de geliştirdiler. Bu sebeple diğer milletlerin kendi tarihlerine bakış açıları da değerlendirilerek, bunun Türk tarih metodolojisine uygulanabilirliğini de tartışmak Türk tarih anlayışı açısından faydalı olacaktır.

Mevcut durumu yeni belgeler ışığı altında değerlendirmeye çalıştığımızda Türk tarihinde üç önemli noktada yeni atılım ve yaklaşımlara ihtiyaç duyulduğu ortaya çıkıyor. Bu üç önemli nokta şu şekilde maddelenebilir:

1. Türk tarihinin devirlere tasnifi meselesi.
2. Türk tarihinde devletler yaklaşımı ile hanedanlar yaklaşımı meselesi.
3. Türk tarihinde terim ve unvanlar meselesi.

Yazıda Türk tarihçiliğinin bu üç önemli meselesi tartışılmaya açılacaktır.

Türk Tarihinin Devirlere Tasnifi Meselesi

Tarih araştırmalarında metodu kolaylaştırmak bakımından Batılı tarihçilerce ortaya atılmış olan tarihî devirler, Türkiye'de de tarihçilik alanında genel kabul görmüştür. Ancak tarihî süreç ve gelişmenin kesin bir şekilde bölünemeyeceği ve her tarihî olayın bir öncekinin sonucu, bir sonrakinin de başlangıcı olduğu gibi birtakım haklı sebeplerle çağların başlangıç ve bitiş tarihlerinde bazı tartışmalar ve

bu yılları daha çok birer tarihî süreç olarak değerlendirmek gerektiği görüşleri de bulunur. Söz konusu tarihî devirleri başlangıç ve bitiş tarihleri ile ilgili görüşleri de dikkate alarak şu şekilde sıralayabiliriz:

1. İlk Çağ: MÖ 4. binyıl (Yazının bulunması) – MS 476 (Batı Roma İmparatorluğu'nun Yıkılması)

İlk Çağ'ın başlangıcında farklı fikirler pek ileri sürülmezken bitiş tarihinde Kavimler Göçü'nün başlangıç tarihi olan 375 yılı da kabul görür. Bilindiği gibi, Hunların batıya hareket ederek aynı yıl İdil'i geçmeleri sonucu önlerinde bulunan Germen kabilelerinin Avrupa kıtasına doğru yoğun bir şekilde yer değiştirmeleriyle bu göç meydana geldi. Aleman, Angl, Burgond, Frank, Jut, Ostrogot, Sakson, Vandal, Vizigot ve daha birçok kabileden oluşan Germenlerin bu hareketleri, geniş toprak ve sınırlara sahip olan Roma İmparatorluğu için büyük sıkıntılara sebep oldu. 395'te Roma İmparatorluğu Kavimler Göçü'nün yanında başka bazı sebeplerle de ikiye bölündü. Batı Roma İmparatorluğu, doğuya göre Germenlerin istilalarına daha fazla maruz kaldı. Bu arada 451 ve 452 yıllarında iki kez Hunlarla da büyük savaşlar yapıldı. Hun savaşları imparatorluğu daha da zaafa uğrattı. Öyle ki, bu savaşlardan ilkinde Hun lideri Atila, bugünkü Fransa topraklarında Batı Roma İmparatorluğu'nun sayıca kendisine denk bir ordusuyla karşılaşırken, ikincisinde imparatorluk, Hunlara karşı bir ordu çıkaramadı ve Atila ciddi bir engelle karşılaşmadan Roma önlerine kadar gelerek şehri kuşattı.[38] Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, iyice zayıflayan Batı Roma İmparatorluğu, gerek sınırlarının dışında gerekse kendi topraklarında artan Germen baskısı ve karışıklığı sonucu 476 yılında yıkıldı. Dolayısıyla Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı, 375'te Kavimler Göçü ile başlayan ve yüz yıl devam eden bir sürece bağlıdır. Kavimler Göçü Avrupa'yı sadece siyasi alanda değil, etnik, sosyal ve kültürel alanlarda da etkiledi.[39]

2. Orta Çağ: 476 – 1453 (İstanbul'un Fethi)

---

[38] Bu savaşlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara: TTK Yayınları, 2001.

[39] Hunların hareketiyle başlayan Kavimler Göçü'nün etkileri ve sonuçları ayrıntılı olarak İbrahim Kafesoğlu'nun *Türk Millî Kültürü* (İstanbul, 1977) adlı eserinde anlatılır.

2. BÖLÜM

BOZKIR ÇAĞINDAN BİR GÖRÜNÜM: TENGRİ-KUT ÇAN-YÜ

BOZKIR ÇAĞINDAN BİR GÖRÜNÜM: TENGRİ-KUT ÇAN-Ɣ Ü*

BİR milletin yaşayışının, alışkanlıklarının ve coğrafyasının dilini etkilediği bilinmektedir. Tıpkı bunun gibi bir milletin düşünce ve duygu dünyası da o milletin konuştuğu dil üzerinde etkisini gösterir. Türklerde ve onlarla etkileşim içindeki diğer bozkır halklarında nasıl hayvancılıkla ilgili dil malzemesi bol bulunuyorsa bozkırın hâkimiyet düşüncesini yansıtan önemli kelimelere de rastlanabilmektedir. Bu çalışmada, Türk tarihinin önemli dönüm noktaları kısaca özetlendikten sonra bunlardan MÖ 209 – MS 840 döneminin en temel özelliklerinden biri olan dünya hâkimiyeti düşüncesinin dile yansıması ve bunun sürekliliği üzerinde durulacaktır.

Bilindiği gibi Avrupa merkezli bilim anlayışında tarihî süreci devirlere tasnif uygulaması oldukça yerleşmiştir. Her ne kadar belli bir konu üzerinde derinlemesine incelemelerde bulunan tarihçiler, devirlere tasnif uygulamasının yanılgılara yol açtığını belirtseler de bu uygulamanın bir dereceye kadar tarihi anlamada ve anlatmada kolaylık sağladığı görülmektedir. Ancak, devir tasnifi uygulaması Avrupa merkezli gelişmeleri esas aldığından dünyanın diğer bölgelerindeki gelişmelerle birebir örtüştüğü de söylenemez. Bu konuda, Türk tarihinin de kendi içerisinde bütünlüğü olan belli birtakım devirlere tasnif edilmesi inceleme kolaylığı sağlayacaktır. Daha önceki bir çalışmamda böyle bir denemede bulunmuş ve Türk tarihinin ana dönüm noktalarını MÖ 209, MS 840, 13. yüzyıl, 1552 ve 20. yüzyılın başı olarak gördüğümü belirtmiştim.[50]

* Afyon Kocatepe Üniversitesince düzenlenen *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni*nde sunulmuş ve bildiri kitabında basılmış tebliğin gözden geçirilmiş hâlidir. Bk. Konuralp Ercilasun, "Bozkır Halklarında Hâkimiyet

Burada ana konuya geçmeden önce MÖ 209 tarihi ve öncesi üzerinde biraz durmak istiyorum. Türk tarihinde Motun'un başa geçtiği yıl olarak bilinen MÖ 209 öncesine bir bakıma Türklerin arkeolojik çağları adını vermek doğru olur. Bu tarihten önce yazılı kaynaklara dayanan bilgilerimiz çok bölük pörçük ve dağınık bir durumdadır. Tarihimizle ilgili en eski bilgileri veren Çin kaynakları bu dönemle ilgili hep efsane nitelikli bilgiler vermekte, bazen birkaç yüzyılın bilgilerini bir cümlede ifade etmekte ve süreci takip etmeyi zorlaştırmaktadır. Bu durum, Çin kaynaklarının bozkırla ilgili bilgilerinin o tarihlerde henüz gelişmemiş olmasından ileri gelir. Motun öncesiyle ilgili olarak birçok efsanevi bilgi veren Çin kaynakları, Motun devrinde Hunları daha yakından tanıdıklarını yazarlar. MS 1. yüzyılda kaleme alınmış bir Çin kaynağı olan *Han Hanedanı Tarihi*'nde Çinli tarihçi kendi bilgi birikimini şu şekilde açıklar:[51]

> Çun-wey'den Tuman'a kadar olan bin yıldan fazla bir sürede Hunlar kimi zaman büyümüşler, kimi zaman küçülmüşler; dağınık ve parçalanmış bir şekilde yaşamışlardı. Bu yüzden bunların şecerelerini öğrenmek mümkün olmamaktadır. Ancak Motun zamanına gelindiğinde Hunlar çok güçlenmişlerdi. Kuzeydeki bütün Yi'leri kendilerine tabi kılmışlar ve güneyde Merkezî Ülke ile düşman devletler olmuşlardı. Bundan sonra onların soyları ve devlet teşkilatları hakkında bilgi sahibi olunabilmiş ve kaydedilmiştir.

Motun'dan yaklaşık üç yüz yıl sonra yazılmış olan kaynak,[52] alın-

---

Düsüncesinin Dile Yansıması: Tengri-Kut Çanyü", *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2010, 89-94. Konu doğrudan Hunlarla ilgili olduğu için bu bölüm, aynı zamanda *Türk Tarihinde Asya Hunları: Birinci Hâkimiyet Devri* kitabımın da bir alt bölümünü oluşturmuştu. Çağlarla ilgili bu elinizdeki kitaptaki bulunmasının anlamı ise bozkır çağının bir özelliğini yakalamasından dolayıdır.

50 Konuralp Ercilasun, "Türk Tarihinde Metodoloji Meselesi", 151. Önceki bölümde de belirttiğim gibi zaman içerisinde bu dönüm noktaları üzerinde bazı fikir değişikliklerim oldu. Bu dönemlendirmede en son oluşmuş fikirlerim kitabın son bölümündedir.

51 *HŞ* 3751; Ayşe Onat – Sema Orsoy – Konuralp Ercilasun, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Ankara: TTK Yayınları, 2015, 7. (Bundan sonra: Onat vd)

52 Aynı bilgiler MÖ 1. yüzyıl başlarında yazılan *Tarihçinin Kayıtları (Şıcı)* adlı kaynakta

3. BÖLÜM

BOZKIR ÇAĞINDA HÂKİMİYET MERKEZİ NERESİYDİ?

BOZKIR ÇAĞINDA HÂKİMİYET MERKEZİ NERESİYDİ?*

TÜRK Tarihinin bilinen çağları Motun'un MÖ 209'da tahta çıkışıyla başlar. Bu tarihten önceki zamanı, bilgi ve belge azlığından Türklerin arkeolojik devri olarak saymak şimdilik mümkündür. Motun'un tahta çıkmasından Uygurların 840'ta yıkılmasına kadar geçen bin yıllık süre Türk tarihinin Bozkır Çağı olarak nitelendirilebilir. Bin yıllık bu devrede bozkırda kurulan siyasi hâkimiyetlerde belli başlı özelliklerin ortak olduğunu söyleyebiliriz. Bu özellikler arasında konargöçer yapılanma tarzı ve dünya hâkimiyeti fikri sayılabilir. Nitekim Motun'dan itibaren konargöçer bir hayat süren ve hayvancılıkla geçinen atlı Türk boyları, birbiri ardınca dünya hâkimiyeti iddiasıyla tarih sahnesine çıkmışlardır.

Türk tarihinin kendine özgü devirlere tasnif edilebileceğini ve bu konunun tartışılması gerektiğini daha önceki bir makalede savunmuştum.[69] Yine bunun gibi dünya hâkimiyeti fikrinin Hun, Göktürk ve Uygurlarla ilgili kaynaklardaki yansımalarını da başka bir yazıda açıklamaya çalışmıştım.[70] Bu yazıda ise MÖ 209 – MS 840 devresinin kayda değer diğer bir özelliği olan Orhun bölgesinin hâkimiyet merkezi özelliği tartışılacaktır. Bu tartışma yapılırken geç devirler-

---

* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü ve Türk Dil Kurumu işbirliğiyle Ulanbatur'da düzenlenen *Türk Kültürünün Gelişme Çağları: Başlangıç ve Yazıtlar Çağı Sempozyumu*nda sunulmuş ve *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten* dergisinde yayımlanmış tebliğin gözden geçirilmiş hâlidir. Bk. Konuralp Ercilasun, "Bozkırda Hâkimiyet Merkezi Hakkında Bazı Görüşler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 2011/1, 27-36. Konu bir açıdan Hunlarla ilgili olduğu için bu bölüm, aynı zamanda *Türk Tarihinde Asya Hunları: Birinci Hâkimiyet Devri* kitabımın da bir alt bölümünü oluşturmuştu.

69 Konuralp Ercilasun, "Türk Tarihinde Metodoloji Meselesi", 146-150.

70 Konuralp Ercilasun, "Bozkır Halklarında Hâkimiyet Düşüncesinin Dile Yansıması: Tengri-Kut Çanyü", 89-94.

den erken devirlere doğru giden bir süreç izlenecektir. Dolayısıyla önce daha kesin tespit edilmiş olan Uygur hâkimiyet merkezi üzerinde durulacaktır. Bundan sonra sırasıyla Gök Türk ve Hunlarda Orhun bölgesi ile hâkimiyet merkezi ilişkisi araştırılacaktır.

Bugüne kadar İbrahim Kafesoğlu ve Faruk Sümer, Türklerin bozkır devresi için Orhun bölgesinin bir hâkimiyet merkezi olduğunu belirtmişlerdir. Sümer, bunu genel varılmış bir sonuç olarak söyleyip, ayrıntılarına çok inmemiştir.[71] Kafesoğlu da Orhun bölgesini Hunlardan beri bir merkez olarak kabul etmiş, ancak bu konuyu derinlemesine tartışmamıştır. Kafesoğlu, eserinin Gök Türkler bahsindeki bir noktasında Gabain'den nakille Ötüken yaylasının ikliminin ve konumunun merkez olmaya elverişli olduğunu belirtmektedir.[72] Diğer yandan Rene Giraud da Gök Türklerin ikinci kağanlık devresi ile ilgili eserinde gerek Çogay dağlarının gerekse Ötüken'in yeri ve Orhun bölgesinin coğrafi özellikleri üzerinde ayrıntılarıyla durmuştur.[73] Giraud'nun eseri, kaynaklardaki bilgilerin coğrafya ile karşılaştırılması ve ikisinin bağlantısının tartışılması bakımından önemlidir. Bunların dışında Emel Esin, Cengiz Alyılmaz ve Osman Mert bozkır devresindeki Türk yerleşimlerinden bahsederken Orhun bölgesi ve buradaki yerleşimler üzerinde ayrıntıyla durmuşlardır.[74]

Bu araştırıcılardan Emel Esin'in amacı bozkır devri Türk şehir yapısını incelemektir. Bu devirdeki şehir yapısını ayrıntılı inceleyen Esin'in makalesinde Hun, Gök Türk ve Uygur şehirleriyle ilgili önemli bilgiler bulunur. Esin'in konumuzla ilgili en önemli tespitleri, Türklerde birden çok yerleşimin merkezlik yaptığı, kağanın bunlar arasında gezindiği, bunun farklı boylar üzerindeki hâkimiyeti gösterdiği ve ayrıca ilin kağan tarafından gezilmesini sağladığı

---

71 Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, 2-3.

72 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 59, 99, 113, 132.

73 Rene Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu*, çev. İsmail Mangaltepe, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999, 241-249.

74 Emel Esin, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10 (1968), 135-216; Cengiz Alyılmaz, "Eski Türk Şehirleri ve Semerkant", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20 (2002), Erzurum, 303-311; Cengiz Alyılmaz, "İslamiyet Öncesi Dönemde Türklerde Konargöçerlik ve Şehircilik", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı: 53 (2013), 999-1008; Cengiz Alyılmaz, "İslamiyet Öncesi Türk Eserleri", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı: 53 (2013), 576-605.

KAYNAKLAR

Ahmetbeyoğlu, Ali, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara: TTK Yayınları, 2001.

Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, Ankara: TTK Yayınları, 2000.

Alan, Hayrunnisa, "Altın Orda Hanlığında Hakimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı", *Tarih Dergisi 54 (2011/2)*, 1-20.

Alan, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.

Alkan, Necmeddin, "Tarihin Çağlara Ayrılmasında "Üç"lü Sistem ve "Avrupa Merkezci" Tarih Kurgusu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/9 (Güz 2009), 23-42;

Alkan, Necmeddin, "Tarihin Çağlara Ayrılmasında "Üçlü Sistem" ve Türk-İslam Tarihi'nin Çağ Taksimi Meselesi", *Türk Tarih Eğitimi Dergisi 3/2 (2014)*, 43-64.

Alkan, Necmeddin, "Tarihin Çağlara Ayrılmasında "Üçlü" Sistemin "Hıristiyan Batı Avrupa" Kökleri", *Türkiye'de Tarih Yazımı*, editörler Vahdettin Engin ve Ahmet Şimşek, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011, 285-299.

Alpargu, Mehmet, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 8. Cilt, 557-605.

Alyılmaz, Cengiz, "Eski Türk Şehirleri ve Semerkant", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20 (2002), Erzurum, 303-311.

Alyılmaz, Cengiz, "İslamiyet Öncesi Dönemde Türklerde Konargöçerlik ve Şehircilik", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı: 53 (2013), 999-1008.

Alyılmaz, Cengiz, "İslamiyet Öncesi Türk Eserleri", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı: 53 (2013), 576-605.

Atsız, Hüseyin Nihal, "Apar Sülâlesi (394-552)", *Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011, 193-208.

Atsız, Hüseyin Nihal, "Siyenpi Sülâlesi (216-394)", *Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011, 187-192.

Atsız, Nihal, "Devletimizin Kuruluşunu Sağlayan Savaş", *Türk Tarihinde Meseleler*, İstanbul: Afşin Yayınları, 1966, 39-48.

Atsız, Nihal, *Türk Tarihinde Meseleler*, İstanbul: Afşin Yayınları, 1966.

Atsız, Nihal, "Türk Tarihine Bakışımız Nasıl Olmalıdır?", *Türk Tarihinde Me-*

seleler, 1966, 7-14.

Atsız, Nihal, "Türk Tarihinin Meseleleri", *Türk Tarihinde Meseleler*, 1966, 15-20.

Aydın, Erhan, "Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler", *Turkish Studies 2/4 (Fall 2007)*, 1262-1270.

Balkaç, Zerrin. "Batı Trakya Türkleri", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, 20. Cilt, 470-488.

Barkan, Ömer Lütfü, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler (I)", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası* 11/1-4 (1949-1950), 524-569.

Barkan, Ömer Lütfü, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler (II)", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası* 13/1-4 (1952), 56-78.

Barkan, Ömer Lütfü, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler (III)", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası* 15/1-4 (1953-1954), 209-236.

Barkan, Ömer Lütfü, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Vakıflar ve Temlikler 1. İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), 279-386.

Baykara, Tuncer, "Türk Tarihi ve Şehir: Türklerde Yerleşik Hayat", *Yeni Türkiye*, Sayı: 45 (2002), Ankara, 421-438.

Baykuzu, Tilla Deniz, "Bir Hun Başkenti: T'ung-Wan Ch'eng", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6 (2009) / 3, Ankara, 110-126.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, II. Cilt, Ankara: TTK Yayınları, 1987.

Beckwith, Christopher. *İpek Yolu İmparatorlukları* (Çev. Kürşat Yıldırım), Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2011.

Bekin, Ahmet Rıza, *Yakup Bey Devrinde Çin Türkistan'ında Siyasal ve Kültürel Durum*, Doktora Tezi: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1968.

Bıyıktay, Halis, *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, Ankara: TTK Yayınları, 1991.

Buğra, Mehmet Emin. *Doğu Türkistan: Tarihî, Coğrafî ve Şimdiki Durumu*, İstanbul, 1952.

Chatterjee, Suchandana. "Buhara Halk Sovyet Cumhuriyetinde İttifakların Şekillenmesi", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, 18. Cilt, 775-782.

Çalen, Mehmet Kaan, Türk Tarihinin Çağlara Ayrılması ve Devlette Devam-

lılık Esası, *V. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu Tam Metin Bildiriler*, editörler Ahmet Şimşek-Selahattin Kaymakcı-İbrahim Turan, 2018, 72-82.

Çandarlıoğlu, Gülçin, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2004.

Çelik, Muhammed Bilal, *Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2013.

Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Dobrovits, Mihály, "The Sacred Ötükän Forest: Natural, Commercial, and Sacral Features of a Holy Place", *Proceedings of the 49th PIAC (2006)*, 2011, 93-100.

Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988.

Drews, Robert, *Early Riders*, New York: Routledge, 2004.

Dudd Stephanie, Richard Evershed ve Marsha Levine, "Organic Residue Analysis of Lipids in Postherds from the Early Neolithic Settlement of Botai Kazakhstan", *Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse*, ed. Marsha Levine, Colin Renfrew, Katherine Boyle, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 2003, 45-53.

Durmuş, İlhami, *İskitler*, Ankara: ATASE Yayınları, 2008.

Durmuş, İlhami, "Massagetler", *Bilig*, 3 (1996): 86-91.

Dündar, A. Merthan. *Panislâmizm'den Büyük Asyacılığa: Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006.

Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1995. [1947]

Ekrem, Erkin, *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne göre Türkistan*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2003.

Ekrem, Nuraniye Hidayet, *Çin Elçisi Chang Ch'ien'in Seyahat Raporuna göre Orta Asya'daki Etnik Gruplar*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 1999.

Ercilasun, Ahmet Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ, 2006.

Ercilasun, Ahmet Bican, "İstemi (Sır Temir) Kağan", *Türk Kültürü 2008/1*, 76-109.

Ercilasun, Ahmet Bican, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.

Ercilasun, Konuralp, Asya Hunları, *Ortak Türk Tarihi*, Ankara: YTSAM Yayınları, 2019, 189-226.

Ercilasun, Konuralp, Asya Hunlarında Merkez Meselesi, *Abdülkadir Yuvalı Armağanı*, ed. Mustafa Öztürk, Şakir Batmaz, Erhan Yoska, Kayseri, 2015, 667-683.

Ercilasun, Konuralp, "Asya Hunlarındaki Long-çıng'ın Peşinde", *Kutadgubilig*, 26 (2014), 295-310.

Ercilasun, Konuralp, "Bozkır Halklarında Hâkimiyet Düşüncesinin Dile Yansıması: Tengri-Kut Çanyü", *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri*, Afyonkarahisar, 2010, 89-94.

Ercilasun, Konuralp, "Central Asia between Russia and China: Trilateral Relations and Concepts of Sovereignty (18th – 20th Centuries)", *International Conference on The Changing Nature of Asian Relations from the 18th to the Early 20th Century*, Uluslararası Konferansta Sunulmuş Bildiri, 18-20 Nisan 2011, Singapur.

Ercilasun, Konuralp, "Doğu Türkistan-1", *Türk Yurdu 15/93* (Mayıs 1995), 18-21.

Ercilasun, Konuralp, "Selçuklular'ın Kafkasya Politikası", *Türk Kültürü*, XXXIII / 387 (1995): 420-432.

Ercilasun, Konuralp, *Türk Tarihinde Asya Hunları: Birinci Hâkimiyet Devri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.

Ercilasun, Konuralp, "Türk Tarihinde Metodoloji Meselesi", *III. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi – Türk Dünyasında Sosyal Bilimler: Kuram, Yöntem ve Uygulama*, Celalabat, Kırgızistan, 2005, Cilt III, 146-153.

Ercilasun, Konuralp, "Türk Tarihinde Yeni Bir Dönem Başlatan Merkez: İli-Isık Göl Bölgesi", Mehmet Şahingöz (Ed.). *Reşat Genç Armağanı*, Ankara: TKAE Yayınları, 2015, 187-194.

Ercilasun, Konuralp, "Türk Uygarlığında Cumhuriyet Evresinin Başlangıcı (1910-1950)", *Turkic Civilization Studies I in commemoration of Professor Karybek Moldobaev*, editörler İlhan Şahin – Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, İstanbul: İSTESOB, 2015, 247-255.

Ercilasun, Konuralp, Uygurlar, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, ed. Muhammed Bilal Çelik, 2019, 83-99.

Ercilasun, Konuralp, "Moğolların Çince Tarihinde Kıpçak Kelimesi", *Eurazi-ya Kıpşaktarı: Tarih, Til jane Jazba Eskertkişteri Konferans Bildirileri*, Astana, 2013, 90-99.

Eroğlu, Haldun, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşunda Hanedan Üye-

lerinin Rolü", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 25 (Mayıs 2012), 11-23.

Eroğlu, Haldun, "Osmanlı Şehzadeleri ve Devlet Yönetimi", *Doğu Batı*, 12/51 (Kasım-Aralık-Ocak 2009-2010), 81-101.

Eroğlu, Haldun, *Osmanlılar: Devlet ve Hâkimiyet*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016.

Eroğlu, Haldun, *Padişahın Oğulları*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2019.

Esin, Emel, *İslâmiyetten önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi, 1978.

Esin, Emel, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10 (1968), 135-216.

Fukuyama, Francis, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, İstanbul: Simavi, 1993.

Genç, Reşat, "Karahanlılar Tarihi", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 4. Cilt, 445-459.

Giraud, Rene, *Gök Türk İmparatorluğu*, çev. İsmail Mangaltepe, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999.

Golden, Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Ankara: Karam Yayınları, 2002.

Gömeç, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.

Gömeç, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2009.

Gömeç, Saadettin, "Oguz Kagan'ın Kimliği, Tarihte Oguzlar ve Oguz Kagan Destanları", *CIEPO Ara Sempozyumu: Osmanlı Öncesi ve Dönemi Osmanlı Kültürünün Orta Asya'daki Kökleri (Özetler)*, Bişkek, 2009.

Gömeç, Saadettin, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2011.

Gömeç, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1997.

Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980.

Hunkan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı Karahanlılar (766-1212)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.

İnalcık, Halil, *Fatih Devri üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara: TTK Yayınları, 1954.

İnalcık, Halil, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

İnalcık, Halil, "Osmanlı Hukukuna Giriş Örfi Sultani Hukuk ve Fatihin Kanunları", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 13/2 (1958), 102-126.

İnalcık, Halil, *Osmanlı'da Devlet Hukuk Adalet*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005.

İnalcık, Halil, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisi ile İlgisi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 14/1 (1959), 69-94.

Kafalı, Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1976.

Kafalı, Mustafa, "Altın-Orda Hanlığı", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 8. Cilt, 397-411.

Kafalı, Mustafa, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Türkler*, 6. Cilt, 177-193.

Kafalı, Mustafa, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2005.

Kafalı, Mustafa, "Çağatay Hanlığı", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 8. Cilt, 345-354.

Kafalı, Mustafa, *Ötemiş Hacı'ya göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2009.

Kafalı, Mustafa, "Türk Tarihinde Terminoloji Meselesi", *Türk Kültürü Araştırmaları (Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan)* XXIII/1-2 (1985), 341-347.

Kafesoğlu, İbrahim, "Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik", *Tarih Dergisi 13/17-18 (1963)*, 1-16.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat 1998. [1977]

Kafesoğlu, İbrahim, "Türk Tarihinde Çağlar Meselesi", *Türk Kültürü* XXII/254 (Haziran 1984), 343-354.

Kafesoğlu, İbrahim, "Üniversite Tarih Öğretiminde Yeni bir Plan", *Tarih Dergisi 14/19 (1964)*, 1-14.

Kara, Abdülvahap. "Hokand Muhtariyeti", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, 18. Cilt, 783-795.

Kara, Füsun, "Harezm (Hive) Halk Cumhuriyeti", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, 18. Cilt, 808-812.

Karahoca, Amaç, *Doğu Türkistan – Çin Müstemlekesi*, İstanbul, 1960.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, V-IX. Cilt, Ankara: TTK Yayınları, 1999-2007.

Khazanov, Anatoly M. *Nomads and the Outside World*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1994.

Kırımal, Edige Mustafa, "İsmail Bey Gaspıralı", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, 18. Cilt, 485-487.

Kırilen, Gürhan, *Göktürklerden Önce Türkler*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2015.

Konukçu, Enver. "Akhunlar", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 8. Cilt, 827-830.

Kopraman, Kazım Yaşar, "Mısır Memlükleri (1250-1517)", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 99-126.

Koryakova, Ludmila ve Andrej Vladimirovich Epikmakhov, *The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages*, New York: Cambridge University Press, 2007.

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1989.

Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Ankara: AÜ DTCF Yayınları, 1972.

Kurban, İklil, *Doğu Türkistan için Savaş*, Ankara: TTK Yayınları, 1995.

Kurmangaliyeva Ercilasun, Güljanat, *Seyahatnamelere göre Yedisu Bölgesindeki Kazak ve Kırgızların Sosyal Yapısı*, Bişkek: Manas Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2008.

Kurt, Yılmaz, *Osmanlıca Dersleri 2*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.

Levine, Marsha, Colin Renfrew ve Katherine Boyle, *Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse*, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 2003.

Levine, Marsha, "Focusing on Central Eurasian Archaeology: East Meets West", *Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse*, ed. Marsha Levine, Colin Renfrew, Katherine Boyle, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 2003, 1-7.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara: TTK Yayınları, 2004.

Ligeti, L. *Bilinmeyen İç Asya* (Çev. Sadrettin Karatay), Ankara: TDK Yayınları, 1986.

Maraş, İbrahi, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002

Mert, Osman, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes – Tariat – Şine Us*, Ankara: Belen Yayıncılık, 2009.

Niyazi, Mehmed, *Türk Tarih Felsefesi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.

Onat vd.: Onat, Ayşe – Orsoy, Sema – Ercilasun, Konuralp, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Ankara: TTK

Yayınları, 2015.

Onat, Ayşe, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, Ankara: TTK Yayınları, 2012.

Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Ögel, Bahaeddin, *Sino-Turcica Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Genişletilmiş 3. baskı, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1988.

Özcan, Abdülkadir, "Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi ve Nizam-ı Âlem için Kardeş Katli Meselesi", *Tarih Dergisi*, Sayı: 33 (1982), 7-56.

Özcan, Altay Tayfun, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, İstanbul: Kronik Kitap, 2019.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: MEB Yayınları, 1971.

Purcell, David ve Kimberly Spurr, "Archaeological Investigations of Xiongnu Sites in the Tamir River Valley", *The Silk Road 4/1* (Summer 2006), 20-32.

Rorlich, Ayşe-Azade, *Volga Tatarları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

Salman, Hüseyin, *Türgişler*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1998.

Saray, Mehmet, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul, 1993.

Saray, Mehmet, *Kazak Türklerinin Tarihi: Kazakların Uyanışı*, İstanbul, 1993.

Saray, Mehmet, *Özbek Türkleri Tarihi*, İstanbul, 1993.

Saray, Mehmet, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Schamiloglu, Uli, "The Qaraçı Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire", *Archivum Eurasiae Medii Aevi IV/1984*, 283-297.

Selçuk, Hava, "Coğrafya Tarih İlişkisi Bağlamında Türk tarihinin Taksimatı (Çağ) Meselesi", *Tarih Yazımı Üzerine (Yöntemler-Yaklaşımlar-İlkeler-Yorumlar)*, editör İsmail Özçelik, Ankara: Berikan Yayınevi, 2017, 77-104.

Shaffer, Brenda, "İran'da Azeri Türkleri", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, 20. Cilt, 633-639.

Somuncuoğlu, Tümen. *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açıdan Eğitime Yaklaşım*, Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Sümer, Faruk, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara: TTK Yayınları, 1994.

Şahabeddin Mercânî, *El-Kısmü'l-Evvel min Kitâb-ı Müstefâdü'l-Ahbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, Kazan, Rusya: Kazan Devlet Matbaası, 1886.

ŞC: Sı-ma Çien, *Şı Ci (Tarihçinin Kayıtları)*, Pekin: Cung-hua Şu-cü tıpkıbasımı, 1997.

T'ang Ch'i, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Teması Bulunan Şahsiyetler*, İÜ Umumî Türk Tarihi Kürsüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1970.

Tarhan, Taner, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 1. Cilt, 597-610.

Taşağıl, Ahmet, "Çin Kaynaklarına göre Juan-juan'ların Sonu ve Avar İlişkisi Hakkında", *XV. Türk Tarih Kongresi 11-15 Eylül 2006*, Ankara: TTK Yayınları, 2010, II. Cilt, 291-296.

Taşağıl, Ahmet, *Gök Türkler I*, Ankara: TTK Yayınları, 2003.

Taşağıl, Ahmet, *Gök Türkler II*, Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Taşağıl, Ahmet, *Gök Türkler III*, Ankara: TTK Yayınları, 2004.

Tekin, Talat, *Hunların Dili*, Ankara: Doruk Yayınları, 1993.

Temir, Ahmet, "Moğol (veya Türk-Moğol) Hanlığı", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 8. Cilt, 256-264.

Togan, İsenbike – Gülnar Kara – Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, Ankara: TTK Yayınları, 2006.

Togan, İsenbike, "Çinggis Han ve Moğollar", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 8. Cilt, 235-255.

Togan, İsenbike, *Flexibility and Limitation in Steppe Formations: The Kerait Khanate and Chinggis Khan*, Leiden: Brill, 1998.

Togan, Zeki Velidi, "Azerbaycan", *İA*, İstanbul: MEB Basımevi, 1993, 2. Cilt, 91-118.

Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun, 1981. [1942]

Togan, Zeki Velidi, *Tarihte Usûl*, 4. Baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1985 [1950].

Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981. [1946]

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Turan Neşriyat, 1969.

Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1969.

Uluçay, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, I-II. Cilt, Ankara: TTK Yayınları, 1988.

Vozgrin, Valeri, "Bolşevik İhtilâlinden Sonra Kırım", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, 18. Cilt 760-774.

Vryonis, Speros, "Nomadization and Islamization in Asia Minor", *Dumbarton Oaks Papers*, 29 (1975), 41-71.

Wang Wey-mao, "Hunların Long-çıng'ı Hakkında Araştırma (匈奴龙城考辨)", *Lishi Yenjiu 1983/2*, 142-144.

Yıldırım, Dursun, "Dünya Tarihinin Değişim ve Devrim Kesitleri", https://millidusunce.com/misak/dunya-tarihinin-degisim-ve-devrim-kesitleri/

Yıldırım, Kürşat, *Bozkırın Yitik Çocukları Juan-juan'lar*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.

Yinanç, Refet, "Dulkadıroğulları", *TDVİA*, İstanbul, 1994, 553-555.

Yuvalı, Abdülkadir, "İlhanlılar", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, 8. Cilt, 359-363.

Yuvalı, Abdülkadir, "Türklerin Ortak Tarih Metodolojisine Dair Bir Değerlendirme", *I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu (23-25 Ekim 2014 Zonguldak/Türkiye) Bildiriler Kitabı*, editörler Nurettin Hatunoğlu ve Canan Kuş Büyüktaş, Zonguldak 2015, 47-55.

Zaitsev, İlya V. "Astrahan Hanlığı", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 8. Cilt, 460-465.

Zaitsev, İlya V. "Sibir Hanlığı", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 8. Cilt, 472-479.